

RICHARD SCHECHNER

Performance theory.

Revised and expanded edition. New York/London, Routledge 1994

(ανατύπωση της έκδοσης του 1988). Σελ. XV, 304, 19 εικ. και 41 διαγράμματα και σκίτσα.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

The future of ritual. Writings on culture and performance.

London/New York, Routledge 1993. Σελ. X, 283, 56 εικ.

Ο αγγλικός εκδοτικός οίκος Routledge παρουσίασε τα τελευταία χρόνια μια σειρά από μονογραφίες για το σύγχρονο θέατρο, μεταξύ άλλων και το συλλογικό τόμο «Peter Brook and the Mahabharata. Critical perspectives» με επιμέλεια του David Williams, τα «Games for actors and non-actors» του Augusto Boal 1982 (γαλλικά 1983, συγγραφέα επίσης των «Theatre of the Oppressed» 1985 και «Methode Boal de théâtre et de thérapie». Paris 1990), «Dictionary of theatre anthropology. The secret art of the performer» των Eugenio Barba και Nicola Savareza, που κωδικοποιεί τις αυξανόμενες γνώσεις των τελευταίων δεκαετιών για το θέατρο και τις παραστατικές τελετουργίες της Ασίας, της Αφρικής και της Νότιας Αμερικής, που επηρεάζουν όχι μόνο μορφολογικά αλλά και βαθύτερα πολλές σύγχρονες προσωπικότητες της σκηνοθεσίας, όπως τον Peter Brook, τον Eugenio Barba, τον Jerzy Grotowski, την Arienne Mnouchkin κ.ά. Τεκμηριώνεται έτσι και κάποια τάση της εκδοτικής σειράς να προβάλλει τη σύγχρονη ανθρωπολογική θεατρολογία. Το κίνημα αυτό, σε αντίθεση με παλαιότερες εποχές, δεν ενδιαφέρεται τόσο για τα προβλήματα «καταγωγής» του θεάτρου (το θέατρο ως δευτερογενής διαχωρισμός από τις τελετουργίες είναι μια οπτική καθαρά ευρωπαϊκή), αλλά το εκλαμβάνει ως μια ιδιαίτερη και ιδιόζουσα μορφή των «παραστάσεων» (performances) που εκδηλώνονται και σε άλλους πολιτιστικούς χώρους (ένα από τα αποτελέσματα της εξέτασης του νεοελληνικού υλικού σχετικά με τις μορφές της ζώνης δρώμενο <-> θέατρο ήταν και η διαπίστωση, ότι από ένα «μέγιστο» ορισμό του θεάτρου δεν μπορεί να αποκλειστεί καν η τελετουργία, το δρώμενο και το παραστατικό έθιμο, βλ. W. Puchner, *Brauchtumserscheinungen im griechischen Jahreslauf und ihre Beziehungen zum Volkstheater*. Wien 1977, σσ. 335εξ.)· θέατρο πραγματοποιείται κάπου ανάμεσα στην τελετουργία και το παιχνίδι. Κορυφαίος εκπρόσωπος αυτής της «εθνολογικής» σχολής της θεατρολογίας είναι ο Victor Turner (βλ. τη βιβλιοκρισία στον ίδιο τόμο· πολλές από τις παρατηρήσεις που κάνω εκεί, ισχύουν και για τον Richard Schechner· οι δυο τους, όπως άλλωστε αναφέρεται και στο οικείο σημείο, συνδέονται στενά).

Έτσι λοιπόν δεν είναι περίεργο, ότι ο εκδοτικός αυτός οίκος εκδίδει και δύο συλλογικούς τόμους με μελετήματα του Richard Schechner (ο ένας αποτελεί επανέκδοση), ο οποίος προσεγγίζει ωστόσο τον προβληματισμό από την άποψη του σκηνοθέτη. Θεωρείται ο πατέρας της performance theory, που έχει επηρεάσει στην Αμερική θεατρολόγους και εθνολόγους (V. Turner, E.T. Kirby) και βασίζεται στις εμπειρίες με τελετουργίες και θεατρικές μορφές της Άπω Ασίας και της Ινδίας κυρίως, και την εφαρμόζει σε πρωτοποριακές παραστάσεις και πειράματα, τα οποία αποσκοπούν στη διεύρυνση της έννοιας του «θεατρικού» (όπως έχει δείξει ο Erving Goffman για την κοινωνιολογία· στον Goffman αναφέρεται αρκετά συχνά ο Schechner). Με τον Turner τον συνδέει και το κάπως χαλαρό και προσωπικό ύφος, που πλησιάζει το αντικείμενό του με κάπως ελεύθε-

ρους συνειρημούς, δεν φοβάται να διακινδυνεύσει μεγαλόπνοες υποθέσεις και δεν ανησυχεί ιδιαίτερα για την αποδεικτική των συμπερασμάτων του. Προτιμάει και αυτός ένα «μη-ακαδημαϊκό» τρόπο παρουσίωσης, που αντικαθρεφτίζει την κριτική απόσταση από κάθε τι το ευρωπαϊκό. Στην περίπτωση του Schechner βέβαια το πράγμα δικαιολογείται πιο εύκολα, γιατί προέρχεται από τη θεατρική πράξη, και οι δοκιμές του αποτελούν στην ουσία σκέψεις και σημειώσεις, που δεν έχουν τελειωτική μορφή, αλλά ξαναγράφονται και επαναδιατυπώνονται συχνά. Ο Schechner ήταν από το 1967 ως το 1980 καλλιτεχνικός διευθυντής του πειραματικού θεάτρου «The Performance Group», που διακρίθηκε για πολλές παραστάσεις και workshops (μεταξύ άλλων: «Dionysos in 69», «Makbeth», «Μάνα Κουράγιο», «The Marilyn Project», «The Tooth of Crime», «Cops», «Οιδίπους» του Σενέκα κ.ά.). Ο Schechner πραγματοποίησε παραστάσεις και σκηνοθεσίες και στην Ινδία στην Αμερική ανέβασε και «Richard's Lear», «Prometheus Project» και «Don Juan». Από το 1967 ως σήμερα διδάσκει στην Tisch School of the Arts, του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης.

Σύμφωνα με τη στρατηγική της εργασίας του («My writings usually exist in versions or variants. My writing isn't finishable. My strategy is to rehearse, rework, revise. I publish at various stages of working, not being too neat about precisely when the constellation of ideas gets into print», *The future of ritual*, ό.π., σ. VIII), τα γραπτά του είναι πολλά και υπάρχουν σε διάφορα στάδια επεξεργασίας, σε παραλλαγές και εκδοχές. Συχνά μαζεύονται σε συγκεντρωτικούς τόμους: *Public Domain*. Indianapolis 1969· *Environmental Theater*. New York 1973· *The End of Humanism*. New York 1982· *Between Theater and Anthropology*. Philadelphia 1985· μαζί με τη Willa Appel, *By Means of Performance*. Cambridge U.P. 1990, ενώ πολυάριθμα άρθρα έχουν δημοσιευτεί στα περιοδικά *The Drama Review*, *New Theatre Quarterly*, *Educational Theatre Journal* κτλ. Με γνώμονα όμως την εμμονή του σε ορισμένα βασικά θέματα η ανάγνωση ορισμένων μελετημάτων του αρκεί, για να σχηματίσει κανείς μια γενική εικόνα των προβληματισμών του.

Ο πρώτος τόμος, που τυπώθηκε αρχικά το 1988, είναι μια αναθεωρημένη έκδοση του τόμου *Essays on Performance Theory 1970-1976*. New York 1977, στον οποίο προστέθηκε ένα παλαιό άρθρο «Approaches» (1966) και ένα καινούργιο «Magnitudes of Performance» (1987), ενώ ένα άλλο, «Kinesics and Performance» παραλείφθηκε. Τα υπόλοιπα άρθρα είναι ανανεωμένα σε ελάχιστα σημεία μόνο. Στο βιβλίο μου *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου*. Αθήνα 1985, σσ. 85εξ. έδωσα κάποιο κριτικό σχολιασμό των θέσεων του Schechner, που δεν χρειάζεται να επαναληφθεί εδώ. Απλώς ως επιστημονική ή γενικός και γενικευτικός χαρακτήρας των «θεωριών» του που, απαλλαγμένες από τις ανάγκες και τις προδιαγραφές της επιστημονικής θεώρησης των πραγμάτων, κινούνται μεταξύ φιλοσοφίας του πολιτισμού, ανθρωπολογίας και αισθητικής, ψυχολογίας και κοινωνιολογίας, θεατρολογίας και επιστήμης της συμπεριφοράς (ζώων και ανθρώπων), είναι γενικευτικές, διατυπωμένες με φαντασία και πειθώ, συχνά σοφές, με βαθιά επίγνωση της *conditio humana* και λεπτή κριτική του ευρωκεντρισμού, ιδίως στο θέατρο, αλλά όχι μόνο, καμιά φορά όμως και χαλαρές, πλαδαρές, με ύφος πολύ προσοπικό, αφηγηματικό, δίνοντας έμφαση σε κάπως αυτονόητα πράγματα, αναμινύοντας, σαν σε παιχνίδι, διάφορες επιστήμες και μεθοδολογίες, φτάνοντας σε τολμηρά συμπεράσματα χωρίς ανάλογες διαδικασίες ελέγχου και επανεπιβεβαίωσης: έχουν λοιπόν και αυτές κάποιο ύφος παιχνιδιού, είναι κι αυτές «παραστάσεις», οργανώσεις υλικού σε κάποια σχήματα, που επανατοποθετούνται και ξανασυζητούνται, χωρίς τις ηθικές και αξιωματικές δεσμεύσεις

της επιστήμης στην αναζήτηση της «αλήθειας». Απέβαλε την εβραϊκή θρησκεία και έγινε ινδουιστής (για να έχει προβάσεις στις τελετουργίες μέσα στους ινδικούς ναούς), αφήνοντας πίσω του και την παράδοση του ευρωπαϊκού scholarship, και επιδίδεται στο ελεύθερο παιχνίδι της «σηνοθέτησης» των επιστημών, για να διαμορφώσει, πάντα απ' την αρχή, την performance theory. Η σχεδόν «ποιητική» αυτή μέθοδος ασφαλώς ασκεί ισχυρή γοητεία και χαρίζει πρωτότυπες «ματιές» στον ευρω-αμερικανικό πολιτισμό (όπως άλλωστε και οι προσπάθειες των Turner, Lévi-Strauss κ.ά.)· τα γραπτά του αποτελούν δοκίμια πολιτισμικής θεωρίας, αλλά στερούνται της βασιμότητας και εγγυημένης βεβαιότητας των επιστημονικών μελετών. Είναι άλλωστε περισσότερο οράματα· σκέψεις εν τω γίνεσθαι. Ο ανοιχτός οριζοντάς τους συντελεί κιόλας ώστε να γίνονται τόσο συχνά πεδία αναφορών και σημεία εκκίνησης άλλων προσπαθειών. Στην ιστορία του σύγχρονου θεάτρου ο Schechner κα μείνει κυρίως ως πειραματικός σηνοθέτης και θεατρολογικός δοκιμογράφος, που ερευνά, όπως και το πρακτικό θέατρο, τις ανθρωπολογικές διαστάσεις του θεατρικού φαινομένου, παίρνοντας αφορμή από τελετουργίες, δρώμενα και παραστάσεις εξωευρωπαϊκών πολιτισμών και εγκαταλείποντας το συμβατικό θέατρο για τη συγκρότηση μιας μεγαλύτερης πολιτισμικής ενότητας: της «παράστασης» (performance).

Ως εισαγωγή στον πρώτο τόμο ο Schechner παρουσιάζει δύο σχήματα, που συνοψίζουν την performance theory: τη βεντάλια (fan) και το δίκτυο (web). Στην πρώτη η παράσταση συνδέεται με τις εξής εκδηλώσεις: τελετουργίες και ceremonies, σαμανισμός, ξέσπασμα και εξομάλυνση κρίσεων (κατά το «social drama» του Turner, βλ. τη βιβλιοκρισία για τον Turner), «παραστάσεις» της καθημερινής ζωής, sport και διασκεδάσεις, παιχνίδι, καλλιτεχνική διαδικασία, τελετουργοποίηση. Στο δίκτυο οι διασυνδέσεις είναι πιο περίπλοκες· αλλά δεν παρουσιάζονται οι ίδιες παράμετροι: στο κέντρο βρίσκεται το σύγχρονο environmental theater (περιβαλλοντολογικό θέατρο) αρ.5, που συνδέεται με: 1. προϊστορικό σαμανισμό και τελετές (αυτό συνδέεται με 2, 3, 5, 7, 9), 2. ιστορικό σαμανισμό και τελετές (1, 3, 4, 5, 7), 3. καταγωγή του θεάτρου στην Ευρασία, Αφρική, τον Ειρηνικό, την Ασία (1, 4, 5), 4. καταγωγή του Ευρωπαϊκού θεάτρου (2, 3, 5), 6. διαλογική και «σωματική» ψυχοθεραπεία (5, 7, 8, 9), 7. συμπεριφερολογικές («ethological») μελέτες της τελετουργίας (1, 2, 5, 6, 8, 9), 8. «παράσταση» στην καθημερινή ζωή (5, 8, 9), 9. παιχνίδι και συμπεριφορά «κρίσεως» (1, 5, 6, 7, 8). Είναι φανερό, ότι οι έννοιες αυτές δεν οριοθετούνται με ακρίβεια. Ωστόσο γίνεται επίσης φανερό, ότι το θέατρο συνδυάζεται τόσο με προϊστορικές και ιστορικές τελετές, όσο και με τελετουργίες ιδιωτικές (νεύρωση, tick, ψυχανάλωση) και κοινωνικές (θέατρο της καθημερινής ζωής), κοινές ανθρωπίνες και των ανώτερων θηλαστικών, καθώς και με το παιχνίδι και την τελετουργική εξομάλυνση κοινωνικών συγκρούσεων (social drama του Turner). Έτσι διασυνδέονται εδώ οι μεθοδολογίες του Turner και του Goffman, του E.T. Kirby, του Konrad Lorenz και του Kenneth Burke και πολλών άλλων σε μια μάλλον ελεύθερη σύνθεση, η οποία ωστόσο τεκμηριώνει την ανοιχτή έννοια του θεάτρου, προς όλες τις πλευρές. Ή, για να το πούμε αλλιώς: η τοποθέτηση του προβλήματος, ότι το θέατρο διαπλέκεται πολλαπλά με την τελετουργία (δρώμενο, έθιμο) και το παιχνίδι (εδώ απαιτούνται ακόμα ποικίλες διευκρινίσεις) είναι σωστή, αλλά, όπως θα δούμε, η μεθοδολογία προσέγγισης στην ανάλυση των σχέσεων αυτών, δηλαδή η αποδεικτική των συμπερασμάτων, σε καμιά περίπτωση δεν είναι επαρκής.

Το πρώτο δοκίμιο «Approaches» (σσ. 1-34, πρώτα στο *The Drama Review* 10 (4), 1966) ελέγχει τις θεωρίες των βικτωριανών κλασικών φιλολόγων και αρχαιολόγων (τους απο-

καλεί Cambridge anthropologists: Cornford, Murray, Harrison, Frazer) σχετικά με την καταγωγή της αρχαιοελληνικής τραγωδίας και κωμωδίας, για να σταθεί ύστερα στη θεωρία του παιχνιδιού κατά τον Huizinga· αναλύει στη συνέχεια την «Ορέστεια» και διάφορα έργα του «παράλογου» θεάτρου. Το point των αναπτύξεων αυτών είναι, ότι τα θεατρικά κείμενα δεν πρέπει να προσεγγίζονται με τη φιλόλογική μέθοδο, αλλά με μια ανοιχτή μέθοδο θεατρολογική, που φανερώνει πως τα έργα στηρίζονται συχνά σε διάφορες μορφές τελετουργιών και παιχνιδιών («αγώνων»). Το δεύτερο δοκίμιο «Actuals» (σσ. 35-67, πρώτα στο βιβλίο των A. Cheuse/R. Koffler (eds.), *The Rarer Action: Essays in Honor of Francis Fergusson*. New Brunswick 1970) αντιπαραβάλλει Tiwi-τελετουργίες προς το αρχαίο ελληνικό θέατρο και περιγράφει τα βιώματα των σαμανιστών, που κυμαίνονται μεταξύ ψυχικής μεταμόρφωσης (trance) και υποκριτικής· ο Grotowski, το Living Theater, το δικό του The Performance Group κτλ. χρησιμοποιούν τις τεχνικές αυτές. Το τρίτο δοκίμιο (σσ. 68-105, πρώτα στο *The Drama Review* 17 (3), 1973), «Drama, Script, Theater, and Performance» αναλύει ουσιαστικά, παίρνοντας υλικό από προϊστορικές τελετές και σύγχρονες παραστάσεις, τις σχέσεις δράματος - θεάτρου (ως script εννοεί το δραματικό κείμενο ως παρτιτούρα για παράσταση, η performance ξεπερνά το παραδοσιακό συμβατικό θέατρο)· παρατηρεί πως σε όλους τους εξωευρωπαϊκούς πολιτισμούς η «παράσταση» (που μπορεί να περιέχει και θέατρο, όχι υποχρεωτικά όμως) είναι το σημαντικό, όχι το «δράμα»· ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις τελετουργίες του κυνηγιού (που περιέχουν και το παιχνίδι), τις οποίες ανακαλύπτει και στο θέατρο.

Το τέταρτο άρθρο «From ritual to theater and back: the efficacy-entertainment braid» (σσ. 106-152, πρώτα στο *Educational Theatre Journal* 26 (4), 1974) συγκρίνει δύο τελετές των Παρνια και παρατηρεί ότι η διασκέδαση ενυπάρχει και στην τελετουργία, και προσπαθεί να παρακολουθήσει τα δύο αυτά στοιχεία, πολύ σχηματικά, είναι αλήθεια (βλ. το σχήμα σ.122), στην ιστορία του ευρωπαϊκού θεάτρου· ασχολείται και με το «theater for tourists», το φολκλορικό δηλαδή, ασκεί έμμεση κριτική στις ερευνητικές επισκέψεις σύγχρονων σκηνοθετών στον Τρίτο Κόσμο (ο Grotowski πήγε συνολικά δύο μήνες στην Κεντρική Ασία και Κίνα, ο Eugenio Barba τον τροφοδότησε με άλλο «εθνολογικό» υλικό, ο Peter Brook πήγε στην Αφρική και την Ινδία)· για το θέμα «από το θέατρο στην τελετουργία» αναφέρεται στο «τελετουργικό» θέατρο της μεταπολεμικής Ευρώπης (για παραδείγματα επανατελετουργοποίησης στον ελληνικό χώρο βλ. Πούχγερ, *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου*, ό.π., σσ. 64εξ.). Το πέμπτο δοκίμιο, «Towards a poetic of performance» (σσ. 153-186, ανακοίνωση στο πανεπιστήμιο του Wisconsin 1975) αναλύει διάφορους τελετουργικούς χώρους και τους συγκρίνει με το αρχαίο αμφιθέατρο και το μεσαιωνικό θρησκευτικό θέατρο· η «παράσταση» είναι ενταγμένη σε μιαν ολόκληρη σειρά βιοτικών εκδηλώσεων. Το έκτο δοκίμιο, «Selective inattention» (σσ. 187-206, πρώτα στο *Performing Arts Journal* 1 (1), 1976) συγκρίνει το social drama του Turner με το «αισθητικό δράμα» και περιγράφει δικές του προσπάθειες να συμφύρονται τα δύο. Το άρθρο «Ethology and theater» (σσ. 207-250, γραμμένο ειδικά για τον τόμο αυτό) παρακολουθεί τις performances ήδη στα ανώτερα θηλαστικά αλλά και στη σύγχρονη ανθρώπινη κοινωνία· κατά τους Ekman, Goffman και Birdwhistell δίνει αναφορές και στην παγκόσμια «γλώσσα του σώματος» (βλ. περισσότερα στον Β. Πούχγερ, *Σημειολογία του θεάτρου*. Αθήνα 1985, σσ. 40εξ.)· performance μπορεί να είναι και Ersatzhandlung (πράξη συμβολική που αντικαθιστά άλλη, η οποία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί)· παραλληλίζεται με το αστείο και το γέλιο, ως εκδηλώσεις του υποσυνείδητου, στην ανάλυση του Freud. Το τε-

λευταίο δοκίμιο, «Magnitudes of performance» (σσ. 251-288, σε άλλη εκδοχή στον τόμο V. Turner/E.M. Bruner, *The Anthropology of Experience*. Urbana 1986), τοποθετεί όλες τις εκδηλώσεις των performances (μμημητικές τελετές, εκτελέσεις, sports, εκλογές, happenings, θέατρο, μπαζάρ, υποστηρίξεις διδακτορικών διατριβών, δικαστήριο, παρελάσεις, social drama, το θεατρικό έργο στην τηλεόραση, προσκύνημα, «ενθρόνιση» του προέδρου, ολυμπιακοί αγώνες, πόλεμοι κτλ.) στις συνιστώσες του χώρου και του χρόνου, ξεπερνώντας κάπως την απλώς συσσωρευτική παράθεση των φαινομένων (η παραπάνω παράθεση ωστόσο είναι ενδεικτική· δεν παρέχει ούτε την προσπάθεια για πληρότητα). Με τον Birdwhistell, τον Ekman και τον Goffman προσαθθεί να αναλύσει τη «θεατρικότητα» της καθημερινής ζωής, συγκρίνοντας επίσης τα μμημητικά σημεία του προσώπου με τους εκφραστικούς κώδικες των Ινδών χορευτών. Τόν τόμο κλείνουν references (σσ. 289-298) και index (σσ. 299-304).

Ο δεύτερος, πιο πρόσφατος τόμος, που αποτελείται από επτά μελετήματα, διευρύνει ακόμα περισσότερο τον ορίζοντα των αναζητήσεων του Schechner («broad spectrum» of performance). «And what is performance? Behavior heightened, if ever so slightly and publicly displayed; twice-behaved behavior» (σ. 1). Αντικείμενο της «παράστασης» είναι η μεταμόρφωση: «the startling ability of human beings to create themselves, to change, to become – for worse or better – what they ordinarily are not» (σ. 1). Ο Schechner έγινε ινδουιστής, με το όνομα Jayaganesh. Το ιστορικό της απόφασης βρίσκουμε στο πρώτο κεφάλαιο: «Introduction Jayaganesh and the avant-garde» (σσ. 1-23). Το δεύτερο δοκίμιο, «Playing» (σσ. 24-44, πρώτα στο *Play and Culture* 1 (1), 1988 της Society for the Association for the Study of Play), ξεκινάει από τον ανοιχτό ορισμό του παιχνιδιού κατά Turner, τον οποίο τροποποιεί με διάφορους «ελάχιστους» ορισμούς, για να σταθεί ύστερα στον όρο «maya-lila» – «Sanskrit terms for illusion and play» – στο επόμενο κεφάλαιο, «The street is the stage» (σσ. 45-93, άλλη εκδοχή στο *South African Theatre Journal*, Μάιος 1992 και στον τόμο S. Roach/J. Reinelt, *Critical Theory and Performance*. 1992), που ασχολείται με το «θέατρο» του δημοσίου, το δρόμο: εκδηλώσεις, παρελάσεις, συνάξεις, συγκεντρώσεις, η πλατεία Tiananmen του Πεκίνου, η πίσω στο Lincoln Memorial, η πύλη του Brandenburg στο Βερολίνο 1989, Zulu, κτλ., και τη θεατρική εφαρμογή στο θέατρο του Boal. Στο κεφ.4 «Wachma: space, time, identity, and theatre at New Pascua, Arizona» (σσ. 94-130, στον τόμο R.B. Spicer/N.R. Crumrine, *Performance and the Renewal of Community: Easter in Northwestern Mexico and Southwestern United States*. 1992) δίνει μια περιγραφή παράστασης των Παθών του Χριστού στους Ινδιάνους Pueblo του Μεξικού στον οικισμό «Νέο Πάσχα», στην έρημο της Αριζόνας: η χωροταξική τοποθέτηση μοιάζει με το μεσαιωνικό θρησκευτικό δράμα: ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι το ομοίωμα του Ιούδα (που εδώ λειτουργεί ως alter ego του ίδιου του Χριστού) που καίγεται στην πυρά ως αποδιοπομπαίος τράγος και «φαρμακός», και στον οποίο φορτώνονται όλα τα κακά (για τέτοια Πάθη των Ινδιάνων της Κεντρικής και Νότιας Αμερικής βλ. υλικό και στην Κ. Κακούρη, *Προϊστορία του θεάτρου*. Αθήνα 1974). Το πέμπτο άρθρο, «Striding through the cosmos: movement, belief, politics, and place in the Family of Ramnagar» (σσ. 131-183, πιο σύντομο στον τόμο: B. Hetel/C. Humes, *Living Banaras: Hindu Religion in Cultural Context*. 1992) περιγράφει μιαν επίσημη θρησκευτική τελετή στον Γάγγη, που θα μπορούσε να παρομοιαστεί με τα Πάθη του Χριστού: κι εδώ υπάρχουν πομπές με διάφορες στάσεις και παραστάσεις και αναπαραστάσεις. Το κεφάλαιο «Wayang kulit in the colonial margins» (σσ. 184-227, πρώτα στο *The Drama Review* 34 (2), 1990, σσ. 28-61)

πραγματεύεται το περίφημο θεάτρο σκιών της Ιάβας, με αφορμή μια παράσταση στο Πανεπιστήμιο του Michigan, η οποία απείχε πλέον από τον παραδοσιακό τρόπο εκτέλεσης. Το τελευταίο κεφ. «The future of ritual» (σσ. 225-265, σε πρώτη γραφή στο *Journal of Ritual Studies* 1 (1), 1987, σ. 5-34, τμήματά του ως «Victor Turner's last adventure». *Anthropologica* 27 (1-2), 1988, σσ. 190-206 και ως εισαγωγή στο βιβλίο του V. Turner, *The Anthropology of Performance*. 1986) καθορίζει αρχικά το γενεαλογικό «δέντρο της τελετουργίας», το οποίο στο τμήμα της εξέλιξης από την τελετουργοποίηση (ritualisation) στην ανθρώπινη τελετουργοποίηση περνάει από τα εξής στάδια: γενετικά καθορισμένη στα έντομα και ψάρια, μεικτή (σταθερή και ελεύθερη) στα πουλιά και θηλαστικά, κοινωνικές τελετές στα ανώτερα θηλαστικά (primates): η ανθρώπινη τελετουργικότητα χωρίζεται σε κοινωνική (καθημερινή ζωή, sport, πολιτική), θρησκευτική (ακολουθίες και εορτές, καθώς και διαβατήρια έθιμα) και αισθητική (κωδικοποιημένες μορφές και ad hoc μορφές). Το σχήμα ασφαλώς απαιτεί διευκρινίσεις, τις οποίες δίνει, όχι πάντα πειστικά, στο μακροσκελές αυτό άρθρο, που καταλήγει σε στενό παραλληλισμό της εργασίας του Turner με τα πειράματα του Grotowski. Ακολουθούν references (σσ. 266-276) και index (σσ. 277-283).

Βάλτερ Πούχγκερ